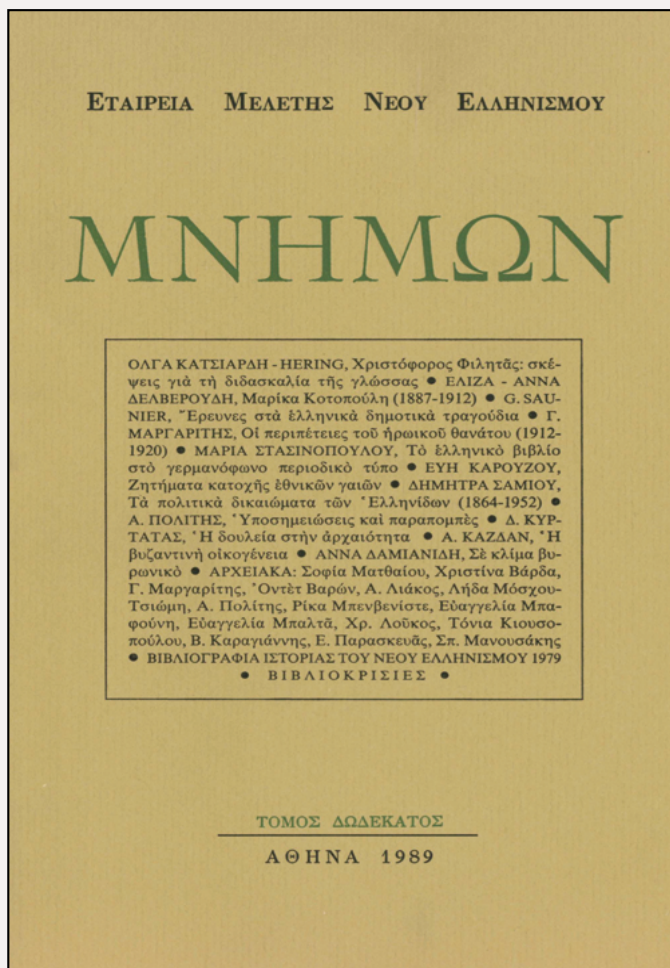

Μνήμων

Τομ. 12, 1989

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ (1864 - 1952)

ΣΑΜΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑ

<https://doi.org/10.12681/mnimon.411>

Copyright © 1989

To cite this article:

ΣΑΜΙΟΥ, Δ. (1989). ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ (1864 - 1952). *Μνήμων*, 12, 161-172.
doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.411>

- Παναγιωτόπουλος Β., «Δημογραφικὲς ἐξελίξεις», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1975, σ. 152-158.
- Πανταζόπουλος Ν., *Τὸ διὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 θεσπισθὲν δίκαιον καὶ οἱ Ἕλληνες νομικοί*, Θεσσαλονίκη 1971.
- Πανταζόπουλος Ν., *Ἀστικὸς Κῶδιξ καὶ ἐθνικὸν δίκαιον*, Ἀθήνα 1945.
- Στατιστικὴ τῆς Γεωργίας*, πρόλογος Σ. Α. Σπηλιωτάκη, ἔκδ. Γραφείου Δημοσίου Οἰκονομίας, Ἀθήνα 1864.
- Τσουκαλᾶς Κ., *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1977.

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ (1864 - 1952)*

Ἡ μελέτη αὐτὴ πηγάζει ἀπὸ τὴ διαπίστωση, ὅτι ἡ ἀπόκτηση ἀπὸ τὶς γυναῖκες τῶν πολιτικῶν τὸς δικαιωμάτων ἔχει τὴ δική της ἱστορία, μιὰ ἱστορία που δὲν ἔχει γραφτεῖ καὶ δὲν ἔχει ἀποτυπωθεῖ στὴ συλλογικὴ μνήμη.

Ι. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΞΟΝΕΣ

Α'. Ἡ ἐπιλογή τοῦ 1864 ὡς χρονικῆς ἀφετηρίας τῆς μελέτης, προέκυψε ἀπ' τὴ διαπίστωση, ὅτι ἡ κατοχύρωση τῆς πολιτικῆς ἰσότητος τῶν γυναικῶν συνιστᾶ τμήμα τῆς ἱστορίας τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας, παρόλο που ἡ σύγχρονη ἱστοριογραφία ἐξακολουθεῖ νὰ μας βεβαιώνει πως ἡ καθολικὴ ψηφοφορία στὴν Ἑλλάδα καθιερώθηκε τὸ 1864, ταυτίζοντας τὴν ἱστορία τοῦ θεσμοῦ με τὴ διαδικασία ἀπονομῆς πολιτικῶν δικαιωμάτων στὸν ἀντρικὸ πληθυσμὸ καὶ μόνο. Ἐξάλλου, στὴν πορεία τῆς ἐρευνας ἐγίνε φανερό, πως γιὰ νὰ γίνουν κατανοητὲς οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς ἀπονομῆς πολιτικῶν δικαιωμάτων στὶς γυναῖκες, ἔπρεπε νὰ μελετηθεῖ τὸ θέμα συγκριτικά.

Β'. Οἱ φεμινιστικοὶ ἀγῶνες γιὰ τὴν πολιτικὴ ἰσότητα τῶν δύο φύλων στόχευαν στὴν κατάργηση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν γυναικῶν ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς. Ἐπομένως, ἡ ἱστορία τῶν γυναικείων πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀποτελεῖται ἀφενὸς ἀπὸ τὴν κατανόηση τοῦ τι σήμαινε γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν γυναικῶν

* Το ἀρθρο αὐτὸ εἶναι μιὰ πρώτη, πολὺ γενικὴ προσέγγιση στὸ θέμα, τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελέσει τὴ διδακτορικὴ μου διατριβή. Προήλθε ἀπὸ ομιλία στὴν Ε.Μ.Ν.Ε. που ἐγίνε τον Ἰούνιο τοῦ 1987.

ο αποκλεισμός τους από την πολιτική σφαίρα —που καθόρισε τις σχέσεις των δύο φύλων για ένα και πλέον αιώνα— και αφετέρου από την καταγραφή των κινητοποιήσεων και των απόψεων, που ανέπτυξαν όσες και όσοι τάχθηκαν υπέρ της πολιτικής ισότητας, καθώς και από τις νομικές διαδικασίες που οδήγησαν στη κατοχύρωση των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων.

Πιο συγκεκριμένα, οι άξονες μέσα από τους οποίους θα εξετάσω το θέμα είναι οι εξής:

α. Οι κοινωνικοί παράγοντες της πολιτικής ανισότητας των δύο φύλων και τα επιχειρήματα που την στηρίζαν

β. Το συνταγματικό και εκλογικό δίκαιο, καθώς και οι ερμηνείες που δόθηκαν από συνταγματολόγους και νομικούς

γ. Πώς τέθηκε το ζήτημα στο επίπεδο των πολιτικών θεσμών:

—τα νομοσχέδια και οι συζητήσεις στη Βουλή

—η τοποθέτηση των πολιτικών κομμάτων

—η στάση των κυβερνητικών προσώπων και των παραγόντων της δημόσιας και της τοπικής διοίκησης

—οι συνδικαλιστικές οργανώσεις

δ. Πώς αντιμετώπισαν οι γυναίκες το ζήτημα των πολιτικών τους δικαιωμάτων και ειδικότερα πώς έθεσε το ζήτημα το φεμινιστικό ρεύμα: ποιες απόψεις αναπτύχθηκαν, η οργάνωση του κινήματος για την ψήφο και οι αγώνες που έγιναν από την πλευρά των φεμινιστριών, οι διαφωνίες των φεμινιστικών οργανώσεων, τα αποτελέσματα των κινητοποιήσεων, κ.ά.

ε. Οι αντιδράσεις της «κοινής γνώμης»:

—η αρθρογραφία στον τύπο (καθημερινό και περιοδικό)

—οι απόψεις των διανοούμενων

—η στάση της Εκκλησίας

—η λογοτεχνία και οι θεατρικές επιθεωρήσεις.

Γ'. Η ιστορία της πολιτικής ισότητας των δύο φύλων είχε πολλαπλό ενδιαφέρον: αφενός, ενδιέφερε την εκάστοτε πολιτική εξουσία και τα κόμματα, αφού η παραχώρηση ψήφου στις γυναίκες θα άλλαζε το ποσοστό του πολιτικά αντιπροσωπευόμενου πληθυσμού, αυξάνοντας το εκλογικό σώμα. Από την άλλη, είχε σημασία για την κοινωνική θέση των γυναικών, της πολυπληθέστερης δηλαδή κατηγορίας πολιτών που στερούνταν των πολιτικών τους δικαιωμάτων.

Κατά συνέπεια, η πολιτική χειραφέτηση των γυναικών δεν ήταν απλά ένα νομικό ζήτημα: υπήρξε ζήτημα κοινωνικό, ιδεολογικό, πολιτικό και κομματικό.

Δ'. Τι εννοούμε όμως με τον όρο πολιτικά δικαιώματα;

Πολιτικά δικαιώματα είναι εκείνα που διασφαλίζουν τη συμμετοχή των πολιτών στα όργανα και τις λειτουργίες της πολιτείας και πάνω από όλα στις τρεις εξουσίες του κράτους, δηλ. τη νομοθετική, την εκτελεστική και τη δικαστική. Πολιτικό δικαίωμα δεν είναι μόνο το εκλέγειν και εκλέγεσθαι, αλλά και το να

μπορεί κανείς να διορίζεται σε δημόσιες θέσεις, να έχει τη δυνατότητα πρόσβασης στην κρατική διοίκηση, να είναι δικαστής κτλ. Επομένως, από νομική άποψη, τα πολιτικά δικαιώματα αποτελούν ένα αδιαίρετο σύνολο. Αποτελούν ταυτόχρονα την απαραίτητη εκείνη προϋπόθεση, χωρίς την οποία δεν νοείται ισότιμη συμμετοχή του πολίτη στις δημόσιες υπηρεσίες και τα όργανα της κρατικής εξουσίας.

Από την άποψη αυτή, δεν είναι τυχαίο ότι οι γυναίκες θα σκοντάψουν σε παράλληλα εμπόδια ως προς την είσοδό τους σε όλες τις δημόσιες λειτουργίες: γιατί παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στο γυναικείο φύλο θα σήμαινε και ισότιμη αντιμετώπισή τους ως πολιτών. Είναι ενδεικτικό άλλωστε, ότι η απονομή δικαιώματος ψήφου για τις βουλευτικές εκλογές το 1952, ακολουθήθηκε από νομοθετικές διατάξεις που καταργούσαν διακρίσεις σε βάρος των γυναικών ως προς το δημόσιο δίκαιο, όπως π.χ. το γεγονός ότι δεν μπορούσαν να διοριστούν συμβολαιογράφοι, δικαστικοί αντιπρόσωποι, ένορκοι κ.ά.

Είναι αλήθεια, ωστόσο ότι ο όρος εκλογικό δικαίωμα συχνά τείνει να υποκαταστήσει τον όρο πολιτικά δικαιώματα. Και αυτό, γιατί η συμμετοχή του πολίτη στην νομοθετική λειτουργία, μέσω του αντιπροσωπευτικού συστήματος, θεωρήθηκε ότι υπερείχε των άλλων πολιτικών λειτουργιών: η καθολική ψηφοφορία θεωρήθηκε ένα από τα βασικότερα στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ε'. Τα πολιτικά ιδεώδη του 19ου αι. δεν αφορούσαν όμως και το γυναικείο φύλο. Έτσι, όλες οι βασικές πολιτικές αρχές, που καθόρισαν την πολιτική ζωή της νεότερης Ελλάδας και που κατοχυρώθηκαν νομοθετικά στα συνταγματικά κείμενα, ερμηνεύονται διαφορετικά, όταν τις δει κανείς μέσα από την παράμετρο του φύλου. Έννοιες όπως η λαϊκή κυριαρχία, η ισότητα των πολιτών, η καθολική ψηφοφορία και άλλες, μοιάζουν να μη βρήκαν πρακτική εφαρμογή, σε σχέση με ό,τι οι ίδιες επαγγέλλονταν, παρά τα πολύ τελευταία χρόνια, από τη στιγμή δηλαδή που ίσχυσαν και για τις γυναίκες.

Η διαπίστωση αυτή γίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρουσα όταν σκεφτεί κανείς ότι οι πολιτικές ιδέες δεν είναι στατικές, αλλά αλλάζουν με την πάροδο των χρόνων, επηρεαζόμενες αλλά και επηρεάζοντας τις κοινωνικές αλλαγές. Παρ' όλα αυτά, οι συνταγματικές μεταβολές και σε μεγάλο βαθμό η εξέλιξη των πολιτικών ιδεών προς την κατεύθυνση της ολοκλήρωσης της ισοπολιτείας και της δημοκρατίας, έμοιαζαν να κλείνουν τα μάτια μπροστά στον παράγοντα φύλο: η ιστορία των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών θα διασταυρωθεί μόνο περιστασιακά με τις γενικότερες προσπάθειες για εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής. Τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών θα θεωρηθούν «άλλη», ιδιαίτερη υπόθεση. Ακόμα και όταν οι φίλοι της γυναικείας ψήφου θα πολλαπλασιαστούν, λίγοι θα είναι εκείνοι που θα την εντάξουν στην υλοποίηση των δημοκρατικών αρχών. Εκείνες, που θα υποστηρίξουν με σθένος ότι δεν νοείται δημοκρατικό πολίτευμα χωρίς τη συμμετοχή των γυναικών, θα είναι οι φεμινίστριες, και ιδιαίτερα οι ριζοσπάστριες του μεσοπολεμικού φεμινισμού.

Αλλά και τα κοινωνικο-πολιτικά ρεύματα, καθώς και οι πολιτικοί φορείς δεν αντιμετώπισαν το ζήτημα ως θέμα αρχής. Οι θέσεις τους προσδιορίζονταν κατά κανόνα από πολιτικές και κομματικές συγκυριακές σκοπιμότητες: το ζήτημα της γυναικείας ψήφου τέμνει τις κοινωνικο-πολιτικές ιδεολογίες και δεν ταυτίζεται διαχρονικά με κάποια από αυτές.

ΣΤ'. Τα επιχειρήματα εναντίον της ψήφου των γυναικών ήταν πολλά. Συνοψίζοντας τη λογική τους, παρατηρούμε ότι κάθε φορά που χρειάστηκε να δοθεί εξήγηση για τον αποκλεισμό των γυναικών από το εκλογικό δικαίωμα, τόσο για να πειστούν όσοι αμφέβαλλαν όσο και για να νομιμοποιηθεί ιδεολογικά αυτός ο αποκλεισμός, η διάσταση του φύλου παρουσιαζόταν σαν μια φυσική διαφορά, που κατά συνέπεια εμπόδιζε την άσκηση από τις γυναίκες των εκλογικών τους δικαιωμάτων, και όχι ως κοινωνική διαφορά. Γιατί έτσι θα γινόταν πολύ πιο δύσκολο να δικαιολογηθεί ο αποκλεισμός των γυναικών από τα δικαιώματα εκείνα που προβάλλονταν ως καθολικά και πανανθρώπινα, και με τα οποία αίρονταν οι πολιτικές ανισότητες ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες πολιτών. Έτσι, με την καθιέρωση της αντρικής καθολικής ψηφοφορίας το 1864 δε θεωρείται ότι υπάρχει κανένα κώλυμα για τη μη συμμετοχή των γυναικών στο εκλογικό δικαίωμα: το φύλο θα αποτελέσει προσόν του εκλογέως, όπως ακριβώς και η ενηλικιότητα.

Αλλά και οι θετικές προτάσεις που έγιναν για μια τμηματική απονομή δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες, μοιάζουν συνταγματικά παράδοξες. Η πρόταση, π.χ., να αποκτήσουν εκλογικό δικαίωμα μόνο οι εγγράμματες ή να αποκτήσουν οι γυναίκες μόνο το δικαίωμα του εκλέγεσθαι —και όχι του εκλέγειν— ήταν ασυμβίβαστες με τα όσα όριζε το ίδιο το σύνταγμα για την καθολική ψηφοφορία. Για το λόγο, ότι εκεί ορίζεται ρητά πως η αρχή της καθολικής ψηφοφορίας δεν επιτρέπει στο νομοθέτη να απαιτήσει προσόντα μόρφωσης, περιουσίας, ή άλλα, για την απονομή εκλογικού δικαιώματος, αφού αυτό αντιβαίνει στην έννοια της καθολικότητας της ψήφου.

Η «αντισυνταγματική» λογική των προτάσεων αυτών θα περάσει μάλλον απαρατήρητη, ακριβώς επειδή η ψήφος των γυναικών θεωρήθηκε κάτι το «διαφορετικό». Παρ' όλα αυτά, οι ριζοσπάστριες κυρίως φεμινίστριες, που διεκδικούσαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, εναντιώθηκαν σε τέτοιου είδους προτάσεις, συνειδητοποιώντας ότι έτειναν, αφενός στο να διαιωνίσουν την πολιτική ανισότητα των φύλων και αφετέρου στο να διαιρέσουν τις γυναίκες σε πολιτικά προνομιούχες και μη.

Ζ'. Οι απόψεις των φεμινιστριών και οι αγώνες τους έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πορεία για την απόκτηση των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων. Ζήτημα γυναικείας ψήφου αρχίζει να υπάρχει από τη στιγμή που ένας αριθμός γυναικών θα διεκδικήσουν την πολιτική τους χειραφέτηση στα τέλη του 19ου αιώνα. Η θεωρητική και μόνο διατύπωση του αιτήματος θα θέσει το πρόβλημα: η

ανάγκη του κοινωνικού συνόλου να απαντήσει σε τέτοιου είδους απόψεις θα ανοίξει τη συζήτηση. Η στέρηση των γυναικών από τα πολιτικά τους δικαιώματα θα αποτελέσει και αυτή μέρος του γενικότερου «γυναικείου ζητήματος», που δεν μπορεί πια να αγνοηθεί.

Η οργάνωση του φεμινιστικού κινήματος για την ψήφο θα δώσει στο ζήτημα την πολιτική του διάσταση. Η ενεργοποίηση των πολιτικών δυνάμεων ως προς το θέμα θα προσδιοριστεί από την εμβέλεια του κινήματος και τη δυνατότητά του να ασκήσει συλλογικά πιέσεις προς την κατεύθυνση αυτή.

Η'. Η ιστορία της πολιτικής ισότητας των δύο φύλων χαρακτηρίζεται από την τάση να δοθούν στις γυναίκες εκλογικά δικαιώματα, τμηματικά. Υποστηρίχθηκε ότι οι γυναίκες χρειάζονταν μια περίοδο προετοιμασίας και προσαρμογής. Η άποψη αυτή διατυπώθηκε και από πολλές γυναίκες, οι οποίες προτιμούσαν να τους δοθούν εκλογικά δικαιώματα αρχικά για τις δημοτικές εκλογές. Από τους πολιτικούς επίσης, ακόμη και οι πιο ένθερμοι υπερασπιστές των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων προτίμησαν να υποστηρίξουν την απονομή δικαιώματος ψήφου μόνο στις εγγράμματες και μόνο για τις εκλογές της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Αλλά και πρακτικά, τα γυναικεία πολιτικά δικαιώματα απονεμήθηκαν σταδιακά. Το 1930 παραχωρήθηκε ένα υποτυπώδες δικαίωμα ψήφου για τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές σε όσες γυναίκες γνώριζαν ανάγνωση και γραφή και ήταν πάνω από 30 χρονών, χωρίς να έχουν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι. Το 1934 η Βουλή ψήφισε τη μείωση του ορίου ηλικίας στα 25 χρόνια και υπέρ της εκλογιμότητας, διατάξεις που απορρίφθηκαν όμως από τη Γερουσία. Επίσης, όταν το 1949, η ηλικία μειώθηκε στα 21 χρόνια και δόθηκε το δικαίωμα του εκλέγεσθαι —για τις δημοτικές πάντα εκλογές— οριζόταν παράλληλα ότι μέχρι το 1953 θα μπορούσαν να ψηφίσουν μόνο όσες ήταν πάνω από 25 χρονών χωρίς να μπορούν να εκλεγούν δήμαρχοι και κοινοτάρχες. Με άλλα λόγια, μέχρι το 1952 όχι μόνο δεν είχε κατατεθεί κανένα νομοσχέδιο στη Βουλή που να χορηγούσε πλήρη πολιτικά δικαιώματα στις ελληνίδες, αλλά και τις φορές που δόθηκε κάποιο περιορισμένο εκλογικό δικαίωμα, γινόταν προσπάθεια να αναβληθεί η άσκηση του από το γυναικείο εκλογικό σώμα.

Θ'. Το ζήτημα της πολιτικής χειραφέτησης των γυναικών γεννούσε δυο σημαντικούς φόβους στο κοινωνικό σύνολο. Ο πρώτος αφορούσε την τάση κοινωνικής εξομοίωσης των δύο φύλων, άρα την κατάργηση του διαχωρισμού των ρόλων και των δραστηριοτήτων ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες, την κατάργηση δηλαδή των κοινωνικών φύλων, έτσι όπως τα όριζε κάθε εποχή. Η εκλογική λειτουργία, και γενικότερα η πολιτική, θεωρούνταν κατεξοχήν αντρικές ενασχολήσεις, οι οποίες συμπύκνωναν τη σχέση των αντρών πολιτών με το δημόσιο χώρο. Η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική αναιρούσε την ίδια τη βάση της κοινωνικής τους ανισότητας, δηλαδή την κάθετη κατανομή των καθηκόντων σε αντρικά και γυναικεία.

Η δεύτερη ανησυχία, που προκαλούσε η πιθανότητα απονομής εκλογικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, είχε σχέση με τη χρησιμοποίηση και τη χρήση των δικαιωμάτων αυτών από την πλευρά των γυναικών. Πρώτα απ' όλα σε ό,τι αφορούσε την κατοχύρωση των άλλων δικαιωμάτων τους και γενικά την υπεράσπιση των κοινωνικών τους συμφερόντων: η πολιτική ισότητα άνοιγε το δρόμο για τη χειραφέτηση των γυναικών σε όλους τους τομείς. Από την άλλη, υπήρχε το αστάθμητο τού πώς θα ψήφιζαν οι γυναίκες, κατά πόσο δηλαδή θα επηρεάζονταν τα εκλογικά αποτελέσματα. Κάθε πολιτική εξουσία και κάθε πολιτική παράταξη ενδιαφερόταν για την παράμετρο αυτή, δεδομένου κιόλας ότι ο γυναικείος πληθυσμός που δικαιούνταν ψήφο, υπερείχε αριθμητικά του αντρικού.

II. ΟΙ ΒΑΣΙΚΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Το ζήτημα των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων δεν τέθηκε με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις χρονικές στιγμές που το εξετάζουμε. Για να μελετήσουμε λοιπόν το θέμα, πρέπει να ορίσουμε για ποια περίοδο μιλάμε και να δούμε τις διαφορετικές μορφές που πήρε. Ενδεικτικό είναι ότι η τοποθέτηση απέναντι στο ζήτημα αρκετών επώνυμων αντρών και γυναικών αλλάζει με τα χρόνια, γεγονός που φανερώνει πως η αντιμετώπιση του ζητήματος προσδιοριζόταν από το συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό κλίμα κάθε εποχής.

Α'. 1864-1887: Από την καθιέρωση της αντρικής καθολικής ψήφου στην πρώτη φεμινιστική αμφισβήτηση

Αν με την Επανάσταση του 1821, οι έλληνες απέκτησαν την πολιτική τους ελευθερία, μετατράπηκαν δηλαδή από ραγιάδες σε ελεύθερους πολίτες ενός εθνικού κράτους παίρνοντας στα χέρια τους τη διακυβέρνησή του, το 1864, με την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας, θα θεσμοθετηθεί και τυπικά το δικαίωμα των ελλήνων πολιτών να έχουν λόγο για τα κοινά. Τόσο το 1821 όσο και το 1864, η επιλογή του αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτική σφαίρα θα θεωρηθεί αυτονόητη: δε θα αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης και δε θα αμφισβητηθεί από κανέναν. Οι λίγες γυναίκες, που τολμούν να υπερβούν τον ιδιωτικό τους ρόλο, γίνονται αποδεκτές ως εξαιρέσεις. Οι ίδιες δε θα διεκδικήσουν τη συμμετοχή τους στα πολιτικά πράγματα ως θέμα αρχής. Η πολιτική δράση κάποιων γυναικών γίνεται αποδεκτή στο βαθμό που δεν τίθεται ζήτημα ισότιμης συμμετοχής του γυναικείου φύλου στην πολιτική.

Από το 1864 και μετά, ξεκινάει μια συστηματικότερη προσπάθεια να προσδιοριστούν τα όρια και τα καθήκοντα των γυναικών. Έτσι θα ακροθιγεί το ζήτημα της έμμεσης σχέσης που θα έπρεπε να έχουν οι γυναίκες με την πολιτική: η φροντίδα του συζύγου και η ανατροφή των μελλοντικών πολιτών θεωρείται ότι συνιστά τη μεγαλύτερη προσφορά των γυναικών προς την πολιτεία.

Ακόμα και οι γυναίκες εκείνες, που έχοντας συνείδηση της μειονεκτικής

θέσης του φύλου τους, εργάστηκαν για να καλυτερέψουν τις συνθήκες ζωής και εκπαίδευσης των γυναικών τα χρόνια 1860-1880, θα συναινέσουν στην ιδέα της μη ενασχόλησης των γυναικών με τα πολιτικά πράγματα, αποδεχόμενες τη διάκριση των πολιτών σε «ενεργούς» και μη, που καθιέρωνε το Σύνταγμα του 1864 (ενεργοί είναι οι πολίτες που δικαιούνται εκλογικών δικαιωμάτων και συμμετέχουν ενεργά στη διοίκηση της πολιτείας· ως μη-ενεργοί πολίτες ορίζονται οι γυναίκες, τα παιδιά, οι αλλοδαποί, οι πνευματικά ανήμποροι και οι κακοποιοί). Παρ' όλα αυτά, δεν είναι τυχαίο, ότι από τη δεκαετία του 1860, όσες γυναίκες απαιτούν μια καλύτερη μεταχείριση από το κράτος, θα τη διεκδικήσουν στο όνομα του ότι δικαιούνται και εκείνες τον τίτλο του πολίτη.

Β'. 1887-1918: Η Εφημερίς των Κυριών και το πρώτο ελληνικό φεμινιστικό ρεύμα

Η εμφάνιση ενός φεμινιστικού ρεύματος στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι., σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι γυναίκες την εποχή αυτή είχαν αποκτήσει κάποιες δυνατότητες πρόσβασης στο δημόσιο χώρο μέσα από τη φιλανθρωπία και την εθνικιστική δράση, θα δημιουργήσουν την ανησυχία στο κοινωνικό σύνολο ότι ανοίγεται ο δρόμος για την πολιτική χειραφέτηση των γυναικών.

Οι φεμινίστριες της *Εφημερίδος των Κυριών* θα αναφερθούν για πρώτη φορά, με άτολμο αλλά θετικό τρόπο, στα πολιτικά τους δικαιώματα. Αμφισβητώντας την ταύτιση των γυναικών με ό,τι το ιδιωτικό και μόνο, οι πρώτες ελληνίδες φεμινίστριες θα προκαλέσουν τις ιδέες εκείνες που θεωρούσαν δοσμένη, άρα μη συζητήσιμη, την οποιαδήποτε κατοχύρωση των πολιτικών τους δικαιωμάτων.

Για τις φεμινίστριες της καμπής του αιώνα, η πολιτική ισότητα ανδρών και γυναικών θεωρείτο όμως ένα ζήτημα μελλοντικό, αφού ούτε η κοινή γνώμη ούτε η πολιτική εξουσία ήταν έτοιμες να το δεχτούν. Πίστευαν ότι η πολιτική τους χειραφέτηση δε θα μπορούσε παρά να έπεται της κατοχύρωσης των αστικών τους δικαιωμάτων. Γι' αυτό, αν και θεωρητικά έθιζαν το αίτημα της απονομής πολιτικών δικαιωμάτων για τις δημοτικές εκλογές με το σκεπτικό ότι «ο δήμος ανάγεται στην ευρύτερη σημασία του οίκου», δεν προχώρησαν στην διατύπωση του αιτήματος για πλήρη πολιτικά δικαιώματα.

Παρά τη μετριοπάθεια που χαρακτηρίζει την πρώτη διατύπωση του αιτήματος της γυναικείας ψήφου, η χορήγηση εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες θα θεωρηθεί νεοτερισμός επικίνδυνος από τους περισσότερους διανοούμενους, που για να την αντικρούσουν θα επιστρατεύσουν μεγάλο αριθμό επιχειρημάτων από τη βιολογία, την ψυχολογία, την ιστορία και τη θεολογία: όλα καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες θα σήμαιναν καταστροφή του οίκου, θάνατο της οικογένειας και κοινωνική αναρχία. Η διάλυση και το χάος είναι εικόνες που επανέρχονται για να περιγράψουν τα τραγικά αποτελέσματα που θα έφερνε η πολιτική χειραφέτηση των γυναικών.

Από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αι. παρατηρείται όμως μια αλλαγή στη στάση μερίδας του πολιτικού κόσμου. Χωρίς να δίνουν ιδιαίτερο βάρος στο ζήτημα αυτό, ορισμένοι πολιτικοί σχηματισμοί (το *Λαϊκό Κόμμα* των Κοινωνολόγων, το *Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών* και το *ΣΕΚΕ*) θα αναρτήσουν το αίτημα της γυναικείας ψήφου στα πολιτικά τους προγράμματα. Το γεγονός αντανακλά τόσο την επίδραση που είχε η έστω και άτονη διεκδίκηση του δικαιώματος αυτού από τις ίδιες τις γυναίκες όσο και την προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού για την εδραίωση ενός κράτους δικαίου, που ξεκινάει με το κίνημα στο Γουδί και την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911.

Γ'. 1918-1936: Το φεμινιστικό κίνημα για την ψήφο

Το μεσοπόλεμο το ζήτημα των γυναικείας ψήφου θα αναδειχθεί σε αίτημα αιχμής από το φεμινιστικό ρεύμα της εποχής. Οι φεμινίστριες θα διεκδικήσουν έμπρακτα την άμεση χορήγηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, οργανώνοντας ένα κίνημα ειδικά για το ζήτημα αυτό. Επίσης θα είναι η πρώτη φορά που το θέμα θα απασχολήσει τις πολιτικές δυνάμεις στη Βουλή και που θα συζητηθεί ευρύτατα στον Τύπο.

Οι παράγοντες που βοήθησαν στο να ωριμάσει το αίτημα ήταν πολλοί. Ο φιλελεύθερος και μεταρρυθμιστικός άνεμος που αρχίζει να πνέει από τις αρχές του αιώνα, η πραγμάτωση της εθνικής ολοκλήρωσης μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, που έφερε την αθρόα πολιτογράφηση ως Ελλήνων με πλήρη πολιτικά δικαιώματα ακόμα και των αλλοεθνών αντρικών πληθυσμών των Νέων Χωρών, η πολιτική οργάνωση του εργατικού κόσμου, καθώς και οι προσπάθειες για μια πιο δίκαιη πολιτική εκπροσώπηση των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, επηρέασαν αναμφισβήτητα τις γυναίκες, που θα συνειδητοποιήσουν ότι χωρίς πολιτικά δικαιώματα είναι πολίτες δεύτερης κατηγορίας και ότι η ψήφος συνιστά απαραίτητο όπλο για την υπεράσπιση των συμφερόντων του φύλου τους.

Από την άλλη, η παροχή γυναικείων εκλογικών δικαιωμάτων σε αρκετές δυτικές χώρες, με τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου, θα ωθήσουν τις ελληνίδες φεμινίστριες στην ανεπιφύλακτη διεκδίκηση της πολιτικής ισότητας από τις αρχές της δεκαετίας του 1920.

Αλλά η ιδέα της ισοπολιτείας των γυναικών μεταπολεμικά κερδίζει έδαφος και ανάμεσα στους έλληνες πολιτικούς. Είτε για να δοθεί η εντύπωση ότι η Ελλάδα δεν υστερεί σε σχέση με τους συμμάχους είτε για να εξυπηρετηθούν κομματικά συμφέροντα, οι πολιτικοί αρχηγοί τάσσονται θεωρητικά υπέρ των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων (Βενιζέλος, Γούναρης).

Χαρακτηριστικό του ευνοϊκού κλίματος της μεταπολεμικής περιόδου είναι η κατάθεση νομοσχεδίων για ψήφιση στη Βουλή, σχετικά με την ισοπολιτεία των γυναικών, νομοσχέδια που όμως καταψηφίστηκαν.

Το φεμινιστικό κίνημα για την ψήφο θα αρχίσει να οργανώνεται από το 1924 και μετά, με πρωτοβουλία του *Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας* και θα

κορυφωθεί στη διάρκεια των ετών 1928-1932.

Μέσα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησαν οι φεμινίστριες προβάλλονταν τέσσερις βασικές ιδέες: α) ότι οι γυναίκες είχαν οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα, τα οποία έπρεπε να έχουν τη δυνατότητα να υπερασπίζονται και στο πολιτικό επίπεδο, β) ότι η στέρηση των γυναικών από τα πολιτικά τους δικαιώματα αποτελούσε κοινωνική αδικία απέναντι σε μια μεγάλη κατηγορία πολιτών, γ) ότι είχαν να προσφέρουν στο κοινωνικό σύνολο και μέσω της πολιτικής τους δράσης, δ) ότι ήταν ζήτημα εκπλήρωσης των φιλελεύθερων επιταγών για την ισότητα και τη δημοκρατία, οι οποίες έμεναν γράμμα κενό στο βαθμό που δεν έπαιρναν υπόψη τους το μισό πληθυσμό της χώρας.

Το κίνημα για την ψήφο θα συσπειρώσει σε ένα κοινό αγώνα τις φεμινίστριες όλων των πολιτικών αποχρώσεων και ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφωνίες τους. Για την κατάκτηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων οι γυναίκες θα χρησιμοποιήσουν διάφορες μορφές αγώνα: θα αρθρογραφήσουν, θα ασκήσουν πιέσεις στα κόμματα και τις κυβερνήσεις, θα στείλουν ψηφίσματα στη Βουλή, θα οργανώσουν συγκεντρώσεις κ.ά. Οι δραστηριότητες αυτές θα κινήσουν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης και θα προκαλέσουν τη συμπαραστάση στον αγώνα των φεμινιστριών των κυριοτέρων συνδικαλιστικών, εργατικών και υπαλληλικών, οργανώσεων.

Η δυναμική που δημιούργησε το κίνημα για την ψήφο θα αναγκάσει την πολιτική εξουσία να ξανασχοληθεί με το θέμα, παραχωρώντας το Φεβρουάριο του 1930 ένα υποτυπώδες δικαίωμα ψήφου σε όσες γυναίκες ήταν εγγράμματες και πάνω από 30 χρονών, δηλαδή σε ποσοστό 9,65% του ενήλικου γυναικείου πληθυσμού, σύμφωνα με τις απογραφή του 1928.

Μετά το 1930, οι προσπάθειες των φεμινιστριών να διευρύνουν τα περιορισμένα εκλογικά δικαιώματα που τους απονεμήθηκαν, δε θα καρποφορήσουν. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1930, το γυναικείο κίνημα για την ψήφο θα διασπαστεί και τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών θα υποτονήσουν μέσα στα γενικότερα εργατικά αιτήματα και τον αντιφασιστικό αγώνα.

Δ'. 1936-1949: Από τη μεταξική δικτατορία στον Εμφύλιο

Η επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου θα σημάνει το οριστικό τέλος του μεσοπολεμικού κινήματος για την ψήφο των γυναικών, αφού μέσα στο γενικό πλαίσιο περιορισμού των πολιτικών ελευθεριών απαγορεύτηκε και η δράση των περισσότερων γυναικείων οργανώσεων.

Στη διάρκεια της Κατοχής, το εαμικό κίνημα θα προωθήσει την εκλογή γυναικείων στελεχών του, ενώ το Μάρτιο του 1944 η ΠΕΕΑ έδωσε και στις γυναίκες το δικαίωμα να εκλέξουν και να εκλεγούν μέλη του Εθνικού Συμβουλίου. Έτσι τον Απρίλιο του 1944 οι γυναίκες της Ελεύθερης Ελλάδας συμμετείχαν στις εκλογές για την ανάδειξη της Βουλής του Βουνού, όπου και εκλέχτηκαν πέντε γυναίκες εθνοσύμβουλοι.

Με την απελευθέρωση, θα δημιουργηθεί πανελλαδικά ένα γυναικείο κίνημα για την ψήφο. Γυναικείο, και όχι φεμινιστικό, γιατί πρωταγωνίστριες του κινήματος και αριθμητικά περισσότερες είναι τώρα οι αριστερές γυναικείες οργανώσεις, που αντιπαραθέτουν το δικό τους αγώνα σ' εκείνον των φεμινιστριών του μεσοπόλεμου. Η πολιτική ισότητα δεν αποτελεί πια τον κεντρικό άξονα των γυναικείων κινητοποιήσεων, αλλά εντάσσεται αφενός στο όραμα για μια λαϊκή δημοκρατία και αφετέρου στις προσπάθειες για την προστασία της μητρότητας και του παιδιού, της γυναικείας εργασίας και της παγκόσμιας ειρήνης.

Η συνεργασία των δεξιών με τις αριστερές γυναικείες οργανώσεις τη διετία 1945-1947 με στόχο, μεταξύ άλλων, την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες θα σταματήσει απότομα εξαιτίας του Εμφύλιου. Το 1948 η κυβέρνηση θα κηρύξει παράνομες τις αριστερές γυναικείες οργανώσεις, ενώ οι δεξιές θα ιδρύσουν την *Επιτροπή Συνεργαζομένων Σωματείων*. Θα παίξουν το χαρτί της πολιτικής εξουσίας που κατέχει η παράταξη στην οποία ανήκουν, αλλά τα πολιτικά τους δικαιώματα δε θα παραχωρηθούν τόσο εύκολα και αβίαστα, όσο ίσως το περίμεναν.

Ε'. 1949-1952: Από το τέλος του Εμφύλιου στην πολιτική ισότητα

Προς το τέλος του Εμφύλιου, οι δεξιές και κεντρώες κυβερνήσεις θα θελήσουν να εκπροσωπηθεί η Ελλάδα στην *Επιτροπή για τη θέση της Γυναίκας* του ΟΗΕ, στα πλαίσια μιας γενικότερης προσπάθειας για επιστροφή στη δημοκρατική ομαλότητα. Η Λίνα Τσαλδάρη θα γίνει η επίσημη αντιπρόσωπος της Ελλάδας στη συγκεκριμένη επιτροπή του ΟΗΕ και θα εμφανίζεται ως η αρχηγός των συντηρητικών γυναικείων οργανώσεων, των μόνων άλλωστε που κατάφεραν να επιζήσουν μετεμφυλιακά. Ταυτόχρονα, η κυβέρνηση Θ. Σοφούλη θα επεκτείνει με αναγκαστικό νόμο το δικαίωμα ψήφου των γυναικών για τις δημοτικές εκλογές, σαν μια κίνηση καλής θέλησης προς τους συμμάχους, και θα διορίσει δύο γυναίκες ως δημοτικούς συμβούλους στην Αθήνα.

Οι απόψεις που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή για την επικύρωση του αναγκαστικού νόμου του Σοφούλη, το Μάρτιο του 1951, καθώς και οι πολλές αρνητικοί ψήφοι κατά την ψηφοφορία, δείχνουν ότι, ακόμα και για τα δημοκρατικά κόμματα, η ισοπολιτεία των γυναικών δεν αποτελούσε μια κατακτημένη αρχή: δε θεωρούσαν αυτονόητη τη συμμετοχή των γυναικών ούτε σε αυτές τις δημοτικές εκλογές.

Το ίδιο φανερώνει και η μη κατοχύρωση των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 1952, στο οποίο αναγράφτηκε απλώς ως ερμηνευτική δήλωση, ότι το εκλογικό δικαίωμα των γυναικών μπορούσε να καθοριστεί με νόμο. Τα νομοσχέδια για την απονομή εκλογικού δικαιώματος για τις βουλευτικές εκλογές θα κατατεθούν πολύ βιαστικά στη Βουλή ακριβώς μετά την ψήφιση του Συντάγματος, τόσο από τη συμπολίτευση όσο και από κόμματα της αντιπολίτευσης. Έτσι, στις 7 Ιουνίου 1952 οι ελληνίδες απέκτησαν πλήρη εκλογικά

δικαιώματα και σε ισοτιμία με το άλλο φύλο. Για μια ακόμη όμως φορά θα υπερισχύσει η άποψη ότι πρέπει να ανασταλεί προσωρινά το δικαίωμα που μόλις δόθηκε, και έτσι οι γυναίκες δεν πήραν μέρος στις εκλογές του ίδιου χρόνου.

Η ξαφνική μεταστροφή των διαθέσεων της πολιτικής εξουσίας από το Μάρτιο του 1951 στο Φεβρουάριο του 1952 και η βιασύνη με την οποία προχώρησε στην απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις ελληνίδες για τις βουλευτικές εκλογές, δημιουργούν κάποια ερωτηματικά, που δεν μπορούν να απαντηθούν αν δε δούμε το διεθνές και εσωτερικό πολιτικό πλαίσιο, καθώς επίσης και τη σχέση της Ελλάδας με τους δυτικούς συμμάχους της.

Η Ελλάδα είχε υπογράψει από το 1945 το *Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών*, που υποστήριζε την πολιτική ισότητα των δύο φύλων. Έχει επίσης υπογράψει το 1948 την *Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* και το 1950 την *Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, που θα έμπαινε σε ισχύ από το Σεπτέμβριο του 1953. Εξάλλου η *Επιτροπή για τη θέση της Γυναίκας* του ΟΗΕ, βλέποντας την απροθυμία των κρατών-μελών να επικυρώσουν με εθνικούς νόμους τις διατάξεις των Διεθνών Συμβάσεων που υπέγραφαν (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα) θα προβεί στη σύνταξη ειδικής *Σύμβασης για τα πολιτικά Δικαιώματα των Γυναικών*. Η Ελλάδα θα καθυστερήσει την υπογραφή της Σύμβασης, για να προλάβει να χορηγήσει εκλογικά δικαιώματα στις ελληνίδες με εσωτερικό νόμο, γεγονός που θα βοηθήσει στη συγκάλυψη του ότι η παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων ήταν ως ένα βαθμό προϊόν εξωτερικών πιέσεων.

Μέσα στο μετεμφυλιακό κλίμα, η ανάγκη των κυβερνώντων να εναρμονιστούν προς τις διεθνείς υποχρεώσεις της Ελλάδας, έπαιξε ασφαλώς σημαντικό ρόλο. Η ανάγκη αυτή δε θα γινόταν όμως τόσο γρήγορα πραγματικότητα αν δεν το επέτρεπαν εξίσου οι εσωτερικές συνθήκες: η νόθευση των εκλογικών αποτελεσμάτων έδιναν εγγυήσεις στα κυβερνώντα κόμματα ότι η ψήφος των γυναικών δε θα ανέτρεπε τον πολιτικό συσχετισμό δυνάμεων. Γιατί μεταπολεμικά η άρνηση της απονομής πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες από τις δεξιές και κεντρώες κυβερνήσεις οφειλόταν και στην αριστερή πολιτική τοποθέτηση σημαντικής μερίδας του γυναικείου κόσμου.

Η παραχώρηση εκλογικών δικαιωμάτων στο γυναικείο φύλο θα παίξει και έναν άλλο ρόλο: θα έρθει να καλύψει τον αυταρχισμό του πολιτικού καθεστώτος και την κατάφωρη παραβίαση των πολιτικών ελευθεριών, παρουσιάζοντας το πολίτευμα ως δημοκρατικό, αφού τα πολιτικά δικαιώματα διευρύνονταν και απονέμονταν σε ευρύτερα τμήματα του λαού. Μέσα στο αντιδημοκρατικό πολιτικό κλίμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας, η δημοκρατία μοιάζει να επεκτείνεται. Στην πραγματικότητα, η ενσωμάτωση του γυναικείου πληθυσμού στο εκλογικό παιχνίδι, κάτω από συνθήκες ανελεύθερου πολιτικού καθεστώτος, συντελεί στη νομιμοποίηση της εξουσίας των κυβερνώντων, οι οποίοι θα φαίνονται να αντλούν τη δύναμή τους από ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού.

Άλλωστε, αν η παραχώρηση κάποιου υποτυπώδους εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες το 1930 ήταν αποτέλεσμα της κοινωνικής δυναμικής ενός κινήματος, δε συνέβη το ίδιο και το 1952. Γιατί στις αρχές της δεκαετίας του 1950 δεν υπάρχει πια γυναικείο κίνημα για την ψήφο, αφού οι βασικότεροι συντελεστές του έχουν κυνηγηθεί. Αντίθετα, εκείνη που επείγεται είναι η πολιτική εξουσία.

Όταν το 1952 οι ελληνίδες αποκτούν πλήρη εκλογικά δικαιώματα, το κοινωνικό σύνολο έχει πειστεί πως η κοινωνική θέση των γυναικών δε θα αλλάξει και πως τα πολιτικά δεδομένα δε θα μεταβληθούν ριζικά. Η Ελλάδα θα φαίνεται να εκπληρώνει τις αρχές της δημοκρατίας, έχοντας εκσυγχρονιστεί και εναρμονιστεί με τα δυτικά πρότυπα.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΣΑΜΙΟΥ

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Οι υποσημειώσεις και οι παραπομπές γράφονται για να διαβαστούν. Ας μη θεωρηθεί αυτονόητη ετούτη η πρόταση: ένα υψηλό ποσοστό συγγραφέων, επιμελητών και εκδοτών συμπεριφέρονται εντελώς διαφορετικά — θεωρούν φαίνεται πως οι υποσημειώσεις και οι παραπομπές πρέπει απλώς να υπάρχουν: τις λογαριάζουν είτε σαν ένα οπτικό ποίκιλμα, που μετατρέπει ένα κείμενο από εκλαϊκευτικό σε επιστημονικό, είτε σαν μια ηθική-τους υποχρέωση προς τον μελλοντικό ερευνητή του ίδιου θέματος είτε, τέλος, σαν τον βοηθητικό χώρο όπου στριμώχνουμε ό,τι δεν κατορθώσαμε να βολέψουμε στο κυρίως σώμα.

Συχνά ξεχνάμε ότι το μάτι του αναγνώστη, κάθε φορά που φτάνει σ' ένα δείκτη υποσημείωσης, σκαλώνει: ο νους-του διστάζει, τι να διαλέξει, τη ροή του κειμένου ή το μυστικό που υπόσχεται ο αριθμός; Στη συνάντηση αυτήν κόβεται απότομα ο βηματισμός της ανάγνωσης: ο συγγραφέας λοιπόν θα πρέπει να έχει φροντίσει, να έχει από πριν στοχαστεί, πώς θα γίνει ομαλά η αρμογή κειμένου και παραπομπής, πώς η υποσημείωση θα ταιριάζει στο σώμα. Αλλιώς η εναλλαγή εντυπώσεων κουράζει το μάτι, που θα πει διασπάει την προσοχή του αναγνώστη, τον απωθεί. Στις ακραίες περιπτώσεις —εκείνες με τις αλλεπάλληλες και περιττές παραπομπές— ο αναγνώστης εκνευρίζεται, πηδάει ολοένα και περισσότερο, βιάζεται να ξεμπερδέψει το γρηγορότερο. Το κείμενο που του προσφέρουμε, το πεδίο επαφής-μας μαζί-του, έχει καταστραφεί.

Οι υποσημειώσεις και οι παραπομπές σχολιάζουν. Δηλαδή ο τόνος της ομι-